

*Неледва Н. В.,**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ТА ДОГОВІРНЕ РЕГУЛЮВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Анотація. Розглянуто проблему співвідношення правової та договірної сторін одного із ключових інститутів кримінального процесуального законодавства України – кримінального провадження на підставі угод. Договір укладається на принципі свободи дій сторін, має правотворчий, в рамках угоди, характер і розглядається як юридичний факт і як форма права одночасно.

Ключові слова: нормативно-правове, договірне регулювання правовідносин, ознаки договірного регулювання.

Постановка проблеми. З прийняттям Кримінального процесуального кодексу України знайшли подальший розвиток механізми вдосконалення інститутів демократизації у кримінальному провадженні, зокрема через правовідносини на підставі угод між потерпілим та підозрюваним.

Нормативно-правове та договірне регулювання кримінально-процесуальних правовідносин в кримінально-процесуальному судочинстві ще недостатньо досліджені. Укладання угод на принципі свободи дій надає можливість слідчому, прокурору, судді приймати рішення ближче до сподівань сторін. Застосування договірного регулювання обумовлене природною необхідністю як суспільства в цілому, так і окремих осіб в утриманні балансу прав, обов'язків сторін кримінально-процесуальних правовідносин та їх найбільш оптимальної реалізації в кримінальному судочинстві.

Мета статті полягає у критичному аналізі нормативно-правового та договірного регулювання кримінально-процесуальних правових відносин та пошуку шляхів вдосконалення теоретичних та практичних аспектів даного правового інституту.

Аналіз останніх досліджень та відокремлення нерозв'язаних проблем. Проблеми договірних правовідносин за останній час були предметом дослідження ряду авторів (Ю. А. Тихомиров, Е. Г. Раков, В. Д. Берназ, Ю. В. Меркулова, О. Г. Добровольская), але співвідношення нормативного та договірного при укладанні угод та основні ознаки договірного регулювання в кримінальному процесі ще не були предметом належного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Правовідносини (англ. legal relation) – врегульоване нормами права та забезпечене державою вольове суспільне відношення, яке виражається в конкретному зв'язку поміж управомоченими та зобов'язаними суб'єктами. Правовідносини виникають і функціонують на основі норм права і являються засобом регулювання суспільних відносин, регулятивний характер яких особливо проявляється в процесуальних нормах пра-

ва, яким притаманним являється визначення процедури, регламенту здійснення прав та обов'язків.

Приймаючи до уваги, що норми можуть бути і технічного порядку, ми розглядаємо тільки співвідношення нормативно-правового та договірного регулювання кримінально-процесуальних правовідносин. Тому їх дослідження почнемо з розгляду поняття «регулювання». Етимологічний зміст слова «регулювати» означає: 1) упорядковувати, налагоджувати; 2) направляти розвиток, рух; 3) приводити механізми чи їх частини до стану, що забезпечує їх нормальну роботу [1].

Регулювання є процесом, який вимагає наявності засобу регулювання, суб'єкта, який має відповідні повноваження та можливість застосувати ці засоби, а також обов'язкова наявність обставин, що обумовлюють здійснення регулятивної діяльності [2].

Залежно від типу регулюючого впливу виділяють нормативне та ненормативне регулювання [3].

Нормативне регулювання є тим способом організації суспільних відносин, за яких досягається їх єдність, стабільність і порядок. Завданнями нормативного регулювання є впорядкування відносин у суспільстві, колективі, певному соціумі, внесенні єдності та стабільності в суспільні відносини шляхом запровадження загальних правил. Нормативне регулювання для суспільства є внутрішньою потребою, оскільки без загальних правил поведінки нормальне та позитивне існування суспільства в принципі неможливе [4].

Крім нормативного регулювання, виділяють ненормативне. С. С. Алексєєв відносить до ненормативних регуляторів індивідуальні фактори. Тобто це таке упорядкування поведінки, яке здійснюється за допомогою разових, персональних регулюючих дій [5]. Ненормативним регулюванням є урядовуючий вплив на суспільні відносини, що здійснюється за допомогою різного роду соціальних та природних чинників індивідуально-ситуативного характеру [6]. На наш погляд, ненормативне регулювання, особливо в кримінально-процесуальних правовідносинах, не існує, адже можуть реально використовуватися в даній сфері тільки такі договори, які відповідають нормам права. Тому розподіл на нормативне та ненормативне регулювання являється досить умовним.

У найбільш загальному вигляді нормативне регулювання сприймається як сукупність правових засобів (способів), що забезпечують вирішення життєвих ситуацій на основі права [8]. У правовій літературі розглядається питання і правового регулювання, під яким розуміють вплив за допомогою права як інструмента даного впливу [9].

Регулювання – це вплив, в якому визначені конкретні цілі. Правове регулювання – це державний вплив, який здійснюється за допомогою норм, пов'язаний із встановленням конкретних прав та обов'язків суб'єктів з прямою вказівкою на можливе та необхідне [10].

Для порівняльного аналізу нормативно-правового і договірного регулювання необхідно визначитись із основними їх характеристиками, ознаками щодо засобу регулювання, суб'єкта, умов регулювання. Ознаки правового регулювання стали вже хрестоматійними, тому дозволимо собі лише нагадати про них. Вважається, що правове регулювання основним засобом впливу на суспільні відносини має норму права. Серед учених-юристів немає єдиної думки щодо розуміння норми права. На думку В.К. Бабаєва, норма права – це загальнообов'язкова вказівка, виражена у вигляді державно-владного веління, що регулює суспільні відносини [11]. Т.М. Радько формулює коротке визначення норми права як встановлене (санкціоноване) державою загальнообов'язкове правило поведінки, що охороняється від порушення силою державного апарату [12].

Наведення визначення поняття норми права можна продовжити, але навіть цих достатньо для визначення ознак, які відрізняють правові норми як регулятори від інших соціальних норм. По-перше, основним джерелом їх формування є державна влада. Тобто спеціальним суб'єктом, творцем обов'язкових правових норм є законодавець, державні органи, які здійснюють правотворчість.

По-друге, правові норми виражають волю та інтереси тієї частини суспільства, яка здійснює державну владу, тобто норми права виражають державну волю.

По-третє, правові норми захищені від порушень силою державного апарату. Для їх підтримки створюються спеціальні державні органи – правоохоронні. Із наявності сили, яка виражається в державній владі, виходить, що правові норми є загальнообов'язковими для всіх [13].

Наведені ознаки нормативно-правового регулювання дають можливість здійснювати порівняльну характеристику нормативно-правового і договірного регулювання відносин. При цьому слід враховувати, що в кримінальному процесі як джерела права діють і так звані нормативно-правові договори про взаємодію, про надання правової допомоги: міжнародні, міждержавні, міжурядові, міжвідомчі, регіональні (на рівні прикордонних областей України і Росії, Білорусії, Молдови, Румунії, Угорщини, Словаччини, Польщі тощо), яким притаманні риси і нормативно-правового, і власне договірного.

У сучасних умовах розбудови правової держави погляд на право дещо змінився. Розуміння права як виключно державного регулятора суспільних відносин застаріло і не відповідає дійсності. Перенесення правотворчого процесу безпосередньо на громадянське суспільство є безумовним прогресом правової думки. Такі процеси зароджуються і в кримінально-процесуальних відносинах.

Існує думка про те, що правотворчу функцію тією чи іншою мірою повинні мати всі суспільні інститути і окремі особи. Вважається, що це дозволить залучити недержавних учасників – суспільні об'єднання, комерційні і некомерційні організації, індивідів – до правотворчого процесу, зробити їх безпосередніми суб'єктами нормотворчості і перетворити право на вираз суспільної, а не державної волі [19].

У правовій науці дедалі більшого поширення набуває підхід, відповідно до якого право не зводиться тільки до норм, встановлених або санкціонованих державою. На думку В.М. Сирих, право не обов'язково є продуктом правотворчої діяльності держави, воно може формуватись, функціонувати, регулювати суспільні відносини незалежно від неї. Тобто право може творитися не тільки державою, а й недержавними суб'єктами. Хоча така правотворча діяльність здійснюється в межах державного дозволу, тим не менш даний аспект правового регулювання не можна вважати виключно державним [7].

Зародження та розвиток договірного регулювання як окремого регулятора відносин відбувалося через поняття саморегуляції суспільства. Ю. А. Тихомиров вказував на те, що договори породжують норми саморегуляції, забезпечені силою закону і авторитетом суспільної думки. В них виражається еволюція правової системи і системи правового регулювання. Договір стає важливим регулятором суспільних відносин [14]. На цей час договірне регулювання дедалі чіткіше виділяється в самостійний вид правового регулювання [18].

Вважається, що в процесі укладення договорів створюються норми, але норми індивідуальні, тобто такі, які стосуються конкретних, точно визначених індивідів, і розраховані на них. Розвиваючи договірну теорію, автор говорить про наявність трьох рівнів нормативності: загальнодержавного (на рівні держави), локального (на рівні колективних суб'єктів) та індивідуального (на рівні індивідів) саморегулювання. Одним із видів останнього є договірне регулювання, у результаті якого створюються «мікронорми» [15] або мононорми [16]. В договорах визначені правила поведінки, розраховані на конкретно визначених суб'єктів, а в кримінальному процесі повинен бути прописаний механізм втручання державних органів у випадках, коли не виконуються договірні зобов'язання.

Причому договірне регулювання здійснюється у зв'язку і з приводу конкретного випадку, застосовується до певних осіб і обов'язкове тільки для них. Договір розглядається як юридичний факт і як форма права одночасно, а договірне регулювання – як спосіб об'єднання стадії правотворчості [17].

Необхідність у договірному регулюванні кримінально-процесуальних правовідносин виникає в зв'язку з тим, що держава не може ефективно вирішувати окремі завдання, наприклад, відшкодування матеріальних збитків від злочину тощо, і виявляється у встановленні та підтриманні необхідних соціальних зв'язків – відносин, в нашому випадку, між підозрюваним і потерпілим. При цьому активізація договірного регулювання в кримінально-процесуальних правовідносинах обумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними вимогами сучасного життя, на яке впливають ринкові відносини. Зовнішня природа обов'язковості підтримується обов'язковою негативною реакцією з боку правоохоронних органів та суспільства на поведінку, яка відхиляється від моделі договірних зобов'язань.

В юридичній літературі ще в 90-х роках ХХ століття була висловлена думка про те, що договори як регулятори суспільних відносин мають перспективне майбутнє [20]. Головна перевага договірного регулювання полягає в тому, що воно протікає в умовах, які передбачені в договорі і прийняті до виконання сторонами певного договору, а дієвість такого договору перевіряється на практиці. Нор-

ми договору не потребують визнання їх дійсності авторитетом третьої особи, оскільки дотримання здійснюється добровільно, і строки їх дії визначаються «коефіцієнтом їх життєвої активності» [21]. Зміст та ефективність положень, що вносяться сторонами до договору, доводять їх життєспроможність та подальшу доцільність їх використання у майбутньому.

В працях сучасних авторів стосовно договірної регулювання існує дуже широкий діапазон поглядів, воно розглядається як «саморегуляція» [22], «індивідуальне регулювання» [23], «піднормативне регулювання» [24] тощо. Позиції науковців щодо даного питання мають деякі відмінності. У переважній більшості наукових розробок наголошується, що договір є засобом юридичного регулювання суспільних відносин, оскільки є провідником волі держави, а отже, і засобом державного регулювання суспільних відносин [25].

Договірне регулювання тією чи іншою мірою має правотворчий характер, оскільки встановлює правила поведінки, яких учасники відносин повинні дотримуватися. Правила поведінки, що встановлюються, і є результатом згоди всіх учасників. Це означає, що сторони сприймають як обов'язкові до виконання встановлені правила поведінки. Загальні для всіх правові норми беруть свій початок від самодіяльної правотворчості індивідуума, яка здійснюється ним разом з іншими і ґрунтується на автономії, здатності встановлювати закони самому собі [26].

Під впливом суб'єктивних, об'єктивних факторів та необхідності досягнення певних інтересів окремих (групи) осіб формується програма моделі поведінки зацікавлених осіб, узгоджуються умови досягнення певних інтересів, котрі не суперечать кримінально-процесуальному та кримінальному законодавству, формується договір, в рамках закону, який є обов'язковим для виконання сторонами внаслідок індивідуального та колективного усвідомлення та волевиявлення.

Обов'язковість таких правил поведінки показує силу договірної регулювання. У зв'язку з цим, як правило, вказують на фактори формування такої сили. Найчастіше говорять про суб'єктивний фактор, який виражається у вільному волевиявленні [27] і, за словами І. О. Покровського, настає саме тому, що цього бажали сторони [28]. Своєрідність договірної регулювання полягає в тому, що згода сторін має вільно сформуватися, «визріти» в кожному з учасників з їх особистого інтересу, а не під впливом інших осіб [29]. Якщо учасники відносин не мають наміру здійснювати права та виконувати обов'язки, які виникають у результаті такого врегулювання, то договірне регулювання втрачає свою силу. Тому для договірної регулювання є необхідною умова, за якої в учасників наявне внутрішнє стійке переконання необхідності виконання встановлених правил поведінки, яке викликає юридичні наслідки.

Зовнішнім фактором, який впливає на силу договірної регулювання, є те, що сторони визначають, виходячи із розумної оцінки обставин, умови, в яких вони будуть виконуватися [29]. В контексті нашого дослідження договір укладається, в першу чергу, з урахуванням тих умов, які сформувалися в кримінальному провадженні.

При цьому сторони мають враховувати стан та прогнози тієї сфери, в якій застосовується договірне регулювання. Також до зовнішніх факторів необхідно віднести

ті обмеження, в рамках яких має силу договірне регулювання. Це можуть бути визначені законодавством рамки застосування договірної норми як засобу врегулювання відносин. По-перше, це може бути вказівка на певну сферу чи вид відносин, до якої не можуть бути застосовані договірні форми та засоби регулювання відносин. По-друге, законодавець може вказати сферу відносин чи їх вид, визначивши загальні параметри застосування у вигляді положень «визначені необхідністю сторін», «дотримуючись Прав та інтересів сторін» тощо. У законодавствах деяких країн такі параметри виражаються в поняттях «добрі нрави», «інтереси суспільства» тощо [30]. Сам законодавець, визначаючи ефективність договорів, починає відкрито визнавати пріоритет договору при регулюванні окремих кримінальних та кримінально-процесуальних відносин (ст. 46 КК України та інші; ст.ст. 8, 27 КПК України; с. 47 КК України та ст. 10 КПК України тощо).

Вищевказане дозволяє розкрити основні ознаки договірної регулювання в кримінальному процесі, а саме: 1) договірні правовідносини можуть мати місце, за умови якщо вони передбачені в кримінальному, в кримінально-процесуальному або іншому законодавстві; 2) добровільність волевиявлення учасників договору; 3) правотворчий, зобов'язуючий в рамках договору характер угоди; 4) розповсюдження вимог норм договору на учасників угоди; 5) обов'язковість виконання умов договору під загрозою виникнення негативних наслідків для порушників договору, які гарантуються державою.

Це відрізняє договірне регулювання від нормативно-правового регулювання, ознаки якого є стабільними та характеризуються: 1) всезагальною права для всього населення держави 2) втіленням волі законодавця засобами держави; 3) системно-нормативним змістом, передбаченим в законі; 4) конкретними правовідносинами, які прямо передбачені в законі; 5) цілеспрямованістю задоволення законних інтересів суб'єктів права; 6) обов'язковістю доведення норм права до виконання.

Порівнюючи нормативно-правове та договірне регулювання в кримінальному процесі, слід зазначити, що перше, залежно від розуміння самого права, може як охоплювати договірне регулювання, так і виключати його в частині, не врегульованій нормами.

Крім цього, стає зрозумілим, що правила поведінки, сформовані сторонами в договорі, повинні сприйматися як норми права, в першу чергу, для учасників договору, який займає в механізмі правового регулювання місце юридичного факту, який викликає, змінює чи припиняє відносини. Але в кримінальному процесі такий договір повинен бути передбачений в законі, де має бути розписаний механізм реалізації такої угоди між сторонами, наприклад, між підозрюваним та потерпілим та наслідки його не виконання.

Висновки. Застосування договірної регулювання обумовлене природною необхідністю як суспільства в цілому, так і окремих осіб в утриманні балансу прав, обов'язків сторін кримінально-процесуальних правовідносин та їх найбільш оптимальної реалізації в кримінальному судочинстві. «Така позитивна риса, як можливість приймати рішення ближче до виконавців, дає можливість більш адекватно реагувати на зміни різних факторів» [31]. Договірне регулювання як прояв демократизації кримінального

процесу повинно базуватися на принципі свободи дій сторін. Кримінальне провадження на підставі угод формує зв'язки в кримінально-процесуальних правовідносинах на основі моделей поведінки, які засновані на згоді учасників таких зв'язків. Причому такі моделі можуть повністю і не відображатися в юридичних нормах, наприклад, при примиренні сторін використовуються процедури медіації, які ще не врегульовані законом. Тому основною відмінністю договірної регулювання є те, що в ньому, перш за все, втілюється воля учасників відносин, але яка повинна бути обмежена рамками, встановленими законодавцем.

Договірне регулювання кримінально-процесуальних правовідносин є демократичним соціально-правовим явищем, яке можна виділити в окремий вид правового регулювання. Кримінальне провадження на підставі угод має двоєдину сутність і повинно відбуватися на тільки на основі законодавчих норм, але і волевиявленнь, розроблених самими сторонами. Останні не повинні суперечити нормам законодавства, а за їх відсутності – загальним засадам права.

При створенні теоретичної бази для договірної регулювання кримінально-процесуальних відносин необхідно, в першу чергу, враховувати, що кримінальне провадження на підставі угод можливе тільки якщо воно передбачено в законі. Такі правовідносини сприймаються як ті, що не тільки передбачені в законі, але тільки в випадках, коли це погоджено з волевиявленням учасників правових відносин. При цьому, якщо окремі правовідносини (медіатор – потерпілий; медіатор-підозрюваний) під час кримінального провадження на підставі угод недостатньо врегульовані в законі, то вони повинні відповідати загальним засадам права і формуватися з метою забезпечення справедливого захисту прав людини і громадянина.

Література:

1. Словник іншомовних слів [Текст] / за ред. О.С. Мельничука. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1975.
2. Теория государства и права [Текст]: учебник / под. ред. д-ра юрид. наук, проф. Р.А. Ромашова. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2005. – 630 с.
3. Головкин Р.Б. Право в системе Нормативного регулирования современного российского общества [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Р.Б. Головкин. – М.: РГБ, 2003. – С. 24.
4. Радько Т.Н. Теория государства и права [Текст]: учебник / Т.Н. Радько. – 2-е изд. – М.: Проспект, 2009. – С. 277.
5. Алексеев С.С. Теория права [Текст] / С.С. Алексеев. – М.: БЕК, 1994. – С. 32-33.
6. Малько А.В. Правовые средства как общетеоретическая проблема [Текст] / А.В. Малько // Правоведение. – 1999. – № 2. – С. 5-53
7. Сырых В.М. Теория государства и права [Текст] / В.М. Сырых. – М.: Былина, 1998. – С. 128-129.
8. Пьянов Н.А. Государственно-правовое регулирование: понятие и сущность [Текст] / Н.А. Пьянов // Сибирский юридический вестник. – 1999. – № 2. – С. 4-7.
9. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения [Текст] / С.С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2002. – С. 264-265.
10. Сергеев А.А. Местное самоуправление в Российской Федерации: проблемы правового регулирования [Текст] / А.А. Сергеев. – М.: Велби, Проспект, 2006. – С. 37. Большой юридический словарь / под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Инфра-М, 2000. – С. 466.
11. Общая теория права [Текст] / под ред. В.К. Бабаева. – Н. Новгород, 1993. – С. 282.
12. Радько Т.И. Теория государства и права. – С. 343.
13. Общая теория права [Текст] // под ред. Н. К. Кабасва. – С. 282.
14. Тихомиров Ю.А. Договор как регулятор общественных отношений [Текст] / Ю.А. Тихомиров // Правоведение. – 1990. – № 5. С. 35.
15. Кашанина Т.В. Индивидуальное регулирование в правовой сфе-

- ре [Текст] / Т.В. Кашанина, // Советское государство и право. – 1992. – № 2. – С. 124-125.
16. Цивильне право України [Текст]: курс лекцій: у 6-ти т. / Р.Б. Шишка (кер. авт. кол.), О.Л. Зайцев, Є.О. Мічурін, та ін.; за ред. Р.Б. Шишки та В.А. Кройтора. – Х.: Еспада, 2008. – С. 101.
17. Кашанина Т.В. – С. 124-125.
18. Пугинский Б.И. Теория и практика договорного регулирования [Текст] / Б.И. Пугинский. – М.: Зерцало-М, 2008. – С. 68.
19. Ракова Е.Г. Договор как форма и процедурный институт позитивного права [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук / Е.Г. Ракова. – СПб., 2004. – С. 46.
20. Тихомиров Ю.А. – С. 29-30.
21. Грищенко Г.Д. Право как социокультурное явление (философско-антропологическая концепция) [Текст]: дис. ... докт. филос. наук / Г.Д. Грищенко. – Ставрополь, 2003. – С. 117.
22. Тихомиров Ю.А. – С. 35.
23. Плюснина О.В. Индивидуально-правовые договоры: природа, практика реализации и толкования [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук / О.В. Плюснина. – Кострома, 2003. – С. 88.
24. Нечитайло М.А. Нормативный договор как источник права [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук / М.А. Нечитайло. – М., 2002. – С. 138.
25. Корецкий, А.Д. Договор в механизме правового регулирования [Текст]: дис. ... юрид. наук / А.Д. Корецкий // Ростов н/Д., 1999. – С. 135-136.
26. Погребняк С. Про ознаки права [Текст] / С. Погребняк // Вісник академії правових наук України. – 2008. – № 4. – С. 19.
27. Брагинский, М.И. Договорное право. Кн. 1: Общие положения [Текст] / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – Изд. 4-е, стер. – М.: Статут, 2001. – С. 13.
28. Покровский И.А. Там же.
29. Корецкий А.Д. Договор в механизме правового регулирования [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук / А.Д. Корецкий // Ростов н/Д., 1999. – С. 135-136.
30. Плюснина О.В. Индивидуально-правовые договоры. – С. 29.
31. Витрянский В.В. Гражданский кодекс и суд [Текст] / В. Витрянский // Вестник ВАС РФ. – 1997. – № 7. – С. 132; Блэк, Б. Правовое регулирование ответственности членом органов управления: Анализ мировой практики [Текст] / Бернард Блэк и др. – М. Альпина Паблишерз, 2010. – С. 44.
32. Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке [Текст] / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2006. – С. 121-129.

Неледва Н. В. Нормативно-правовое и договорное регулирование уголовно-процессуальных правовых отношений

Аннотация. Рассмотрена проблема соотношения правовой и договорной сторон одного из ключевых Институтов уголовно-процессуального законодательства Украины – уголовного производства на основании соглашений, которое основывается на принципе свободы действий сторон, имеет нормотворческий характер в рамках соглашения. Рассматривается как юридический факт, так и демократическая форма права одновременно.

Ключевые слова: нормативно-правовое, договорное регулирование уголовно-процессуальных правоотношений, признаки договорных правоотношений.

Neledva N. Legal and contractual regulation of criminal-procedural legal relationships

Summary. Considered the problem of the relation of the legal and contractual sides of one of the key institutions of the criminal-procedural legislation of Ukraine – criminal proceeding under the agreement, which is the principle of freedom of action of the parties, has law-making character under the agreement. Considered as legal fact and as a democratic form of law at the same time.

Key words: legal, contractual regulation of criminal-procedural legal relationships, signs of contractual relationships.